

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757

Київський університет імені Бориса Грінченка
Borys Grinchenko Kyiv University

KS

Київські
історичні студії

Kyiv Historical Studies

2022, № 1(14)

Рік заснування: 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

Засновник

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 21908-11808Р (Серія «Історія»),
видане Міністерством юстиції України 23.02.2016 р.

Рік заснування: 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

З 2017 р. журнал є фаховим виданням з історичних наук

Згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України
№ 1643 від 28.12.2019 р., Додаток 4,
журнал увійшов до категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України

Журнал індексується в міжнародних
бібліографічних базах European Reference Index
for the Humanities and Social Sciences, Google Scholar,
Index Copernicus, Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 3 від 28.04.2022 р.)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуальним проблемам історії, історіографії та джерелознавства, теорії та методології історичної науки, а також рецензії на фахові публікації; перевага надається дослідженням з історичної урбаністики, насамперед з історії Києва

Журнал має власний вебсайт.
URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.1>

Київські історичні студії

Науковий журнал

2022, № 1 (14)

Січень — червень

Головний редактор:

Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук (Україна).

Заступники головного редактора:

Салата Оксана Олексіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна).

Відповідальна секретарка:

Будзар Марина Михайлівна,
кандидатка історичних наук (Україна).

Технічний секретар:

Куцик Руслан Ростиславович,
кандидат історичних наук (Україна).

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Бачинська Олена Анатоліївна,
докторка історичних наук (Україна);
Бурдо Наталія Борисівна,
кандидатка історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
доктор історичних наук (Україна);
Гуменюк Олена Анатоліївна,
кандидатка історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
докторка історичних наук (Україна);
Котова Надія Сергіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Рассамакін Юрій Якович,
кандидат історичних наук (Україна);
Саган Галина Василівна,
докторка історичних наук (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
доктор історичних наук (Україна);
Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук (Україна).

Іноземні члени редакційної колегії:

Ротері Марк (Rothery Mark),
доктор філософії (Велика Британія (Англія));
Руссев Ніколай (Russev Nikolai),
доктор історичних наук (Молдова).

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2022
© Автори публікацій, 2022

ЗМІСТ

<i>Михайловський В.</i> Історія та історик у часи війни	6
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	
<i>Андрєєв В., Андрєєва С., Каряка О.</i> Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: подорож Іспанією та Алжиром (Частина II. Алжир. Лютий-травень 1894 р.)	8
<i>Драч О., Івахненко І.</i> «Були присутніми, слухали, ухвалили...»: функціонування Варшавської жіночої прогімназії за протоколами засідань педагогічної ради 1914 року	20
<i>Срібняк І., Палієнко М.</i> З історії кооперативного руху в таборі полонених українців Вецляр, Німеччина: створення та діяльність спілки «Чайня» (грудень 1915–1916 рр.)	30
<i>Казаков Г.</i> Афро-американська спільнота у період мобілізаційних заходів 1917–1918 рр.: надії та практика	39
<i>Ковальчук В.</i> «Вермахту потрібні солдати»: виховання й освіта під впливом нацизму	44
<i>Ходжін М.</i> Особливості суніто-шіїтського протистояння періоду «Арабської весни»	49
<i>Саган Г.</i> Історія становлення та сучасні тенденції релігійного життя українців Хорватії	56
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	
<i>Нікічук В.</i> Відображення історичної географії України на сторінках «Киевской старины»	63
<i>Іванюк О., Ремінна Д.</i> Пам'ять і пам'ятники: імперська політика й українське суспільство на початку ХХ ст.	69
<i>Гедьо А., Шабранська В.</i> Розвиток освіти в Києві на сторінках газет «Нова Рада» й «Киевлянин» доби Центральної Ради	79
<i>Назарчук О., Сацький П.</i> Політика радянської влади у галузі авіації на теренах України (січень-березень 1918 р.)	90
<i>Лобко О.</i> Маловідомі сторінки життя родини Ледоховських. Архітектор Ігнатій Ледоховський: творчість та доля	96
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	
<i>Мицик Ю., Тарасенко І.</i> З листів лубенського полковника Леонтія Свічки	107
<i>Ковальов Є.</i> «Проект приєднання частини Малоросійського краю до Київської губернії» Григорія Галагана та його ідеологічний контекст	116
<i>Будзар М., Терещенко Т.</i> У комунікаційному просторі українських інтелектуалів середини ХІХ ст.: листи Опанаса Марковича Григорію Галагану	124
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	
<i>Щербак В.</i> Нові можливості дослідження ранньомодерної історії України: «Малоросійські справи», «Малоросійський приказ», «Батуринський архів...» / упоряд. Тетяни Таїрової-Яковлевої, наук. ред. Віталій Щербак. Київ: Кліо, 2021	136

Оксана ДРАЧ,

професорка кафедри всесвітньої історії
Історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

e-mail: o.drach@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

Oksana DRACH,

Professor of the Department of World History,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

Ірина ІВАХНЕНКО,

студентка спеціальності «Історія та археологія»
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна,

e-mail: ioivakhnenko.iff18@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9959-6825>

Iryna IVAKHNENKO,

Student in History and Archeology,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

«Були присутніми, слухали, ухвалили...»: функціонування Варшавської жіночої прогімназії за протоколами засідань педагогічної ради 1914 року

У статті досліджено заходи педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії щодо організації роботи освітнього закладу. Гімназія мала забезпечити формування лояльних до російської імперської влади генерацій дівчат у Польщі. З'ясовано комплекс навчально-виховних і фінансових питань функціонування прогімназії, розглянутих на засіданнях протягом другого півріччя 1913–14 навчального року.

Ключові слова: Варшавська жіноча прогімназія, жіноча освіта, модерна доба, педагогічна рада, навчально-виховний процес, соціальна підтримка учениць.

“Were present, listened, approved...”: The functioning of the Warsaw Women’s Progymnasium according to the minutes of the meetings of the Pedagogical Council in 1914

Overcoming the uniformity of interpretations presented in the scientific literature, led to the expediency of focusing the search in a limited subject field. The empirical material of the research is the documents of the Warsaw Women’s Progymnasium, in particular the minutes of the meetings of the Pedagogical Council of the Institution for the second half of the 1913–1914 academic years. The task is to study the governing body’s work and analyse specific processes of educational activities and specific situations in this field. The methods used are the microhistorical approach, the cognitive strategies are the methodology of “understanding” and the concept of “rational explanation”.

It is proved that the competence of the Pedagogical Council of the Warsaw Women’s Progymnasium included the whole complex of educational and financial issues of the institution’s functioning. The efforts of the Pedagogical Council headed by the Head of the Progymnasium were aimed at ensuring the appropriate level of educational training for students. The systematic work of the Pedagogical Council covered constant control of the educational effectiveness of students from preparatory to graduating classes, clarification of problem situations, and finding a way out of them. An integral part of the monitoring was the educational process in the Progymnasium. The principles of spiritual development of female students included the concepts of Russian citizenship, moral and religious values, and culture. The discipline of students and their attitude to educational responsibilities determined the behavioral grade, approved by the Pedagogical Council. Exemplary behaviour and educational diligences were the criteria for assigning social assistance from the Progymnasium to low-income students.

Key words: Warsaw Women’s Progymnasium, women’s education, modern times, pedagogical council, educational process, social support for students.

Новітній етап розвитку української історичної науки позначений потужним інтересом до освітньої спадщини і шкільництва минулих часів. Перспективи й успіхи розбудови системи освіти України певною мірою визначили масштаби дослідницьких студій в історико-освітологічній царині: вивчення «живого цілого» в сьогоденні зумовило звернення до аналогічної проблематики в минулому. Новими об'єктами аналізу стали історія освітніх інституцій, управління галуззю освіти, історія окремих навчальних закладів, соціокультурний простір системи освіти, історія і субкультура студентства, історія вчителства й учнівства. У накопиченому масиві історико-освітніх та історико-педагогічних праць чимала їх частка присвячена розвитку гімназійної освіти України XIX — початку XX ст.

Найвні спроби репрезентації гімназій українських міст кінця XIX — початку XX ст. як значущого феномену доби імперської модернізації (Милько В., 2017. С. 195–209). Осмислити жіночу середню освіту намагаються у вимірі організації і діяльності жіночих гімназій в Україні другої половини XIX ст. (Тронько Т., 2014. С. 290–297). Утім, винятково інституційний підхід, описовість щодо узагальнення матеріалу почасти зумовлює повторення автор(к)ами тез і оцінок ліберальної історіографії початку XX ст., успадкованих і доповнених радянською історичною наукою, про політико-ідеологічні чинники в освіті й «штучне стримування поширення знань серед незаможних верств населення» (Тронько Т., 2014. С. 293; Милько В., 2017. С. 208).

Нині загальну тенденцію пізньоімперської доби щодо демократизації соціального складу учениць жіночих гімназій, а також суттєвого розширення доступності закладів середньої освіти для дівчат переконливо обґрунтовано на матеріалах Київського навчального округу та інших регіонів держави (Драч О. О., 2020. С. 313–325).

Важливі напрацювання з проблематики гімназійної освіти здійснюють регіональні дослідники, що сприяє залученню до наукового обігу джерельних матеріалів місцевого зберігання, а також суттєво доповнює та поглиблює розуміння реалій шкільної практики модерної доби, взаємодію представницьких органів самоуправління, етнічних громад з адміністрацією освітніх закладів, форми допомоги і соціальної підтримки учням. Приміром, науковці осмислюють практику функціонування гімназій повітового м. Черкаси кінця XIX — початку XX ст. (Драч О. О., Котиченко А. А., 2013. С. 94–99). Відзначимо компаративний аналіз функціонування загальної середньої освіти межі XIX — початку XX ст. на прикладі Олександрівських гімназій (жіночих і чоловічих) на основі

зіставлення з сучасними закладами загальної середньої освіти м. Запоріжжя (Сирцова О. М., 2019. С. 135–143).

За останні тридцять років історико-освітнє знання перебуває у безперервному потоці пізнання, у діалозі різних методологій, підходів, думок. Послідовні прихильники напряду минувшини освітніх студій поглиблюють розроблення проблематики історико-антропологічними пошуками. Приміром, мікроісторичний аналіз емпіричного матеріалу забезпечив вивчення освітньої траєкторії пересічної киянки Дашко, а також перетворення її автобіографії на цікавий наратив про життя дівчини модерної доби (Драч О., 2020. С. 29–37). Поглиблення вектора студіювання жіночої освіти крізь призму індивідуального досвіду здобувачок та їхніх родин реалізовано в проекті вивчення освітніх траєкторій єврейських курсисток медичного відділення Київських вищих жіночих курсів (Драч О., 2022. С. 1–21).

Зацікавленість тематикою жіночої освіти Російської імперії демонструють зарубіжні дослідники. Продуктивним стало звернення науковців до гендерних аспектів національної політики імперської влади в Північно-Західному краї, зокрема з'ясування ролі освіти в контексті розроблення стратегії та принципів ідентифікації жіноцтва різних етноконфесійних груп регіону (Мастяниця О., 2012. С. 49–77). Проблему формування жіночої педагогічної освіти пізньоімперської доби розглянуто на матеріалах функціонування двох казанських гімназій, що відтворює цінний нині досвід функціонування закладів поліетнічного регіону (Kornilova I. V., Magsumov T. A., Shakirov R. R., 2016. С. 217–228). Реформування жіночої освіти та створення гімназій осмислюють і крізь призму персоналій ініціаторів, стверджуючи, зокрема, що дієва підтримка освітніх «пілотних проектів» імператрицею Марією Олександрівною сприяла поширенню результативного педагогічного досвіду в системі жіночої освіти (Володько А. В., 2021. С. 399–408).

Зважаючи на нескінченну варіантність можливих інтерпретацій та долаючи одномірність окремих пояснювальних моделей, почасти наявних в історіографії, варто поглибити підходи до розуміння та осмислення освітнього процесу модерної доби в історичному дослідженні. Нас цікавить, якою мірою розширення доступу жінок до освіти втілювано в гімназійну практику початку XX ст.? Яким у реаліях модерної доби був склад учнівського контингенту закладів? Які конкретні завдання були на порядку денному роботи закладів жіночої освіти? Якою була результативність роботи таких закладів, успішність гімназисток? У контексті продукування нового історичного і соціального знання вважаємо більш доцільним сфокусувати пошук в обмеженому предметному полі з вузькою темпоральністю.

Метою статті є студювання діяльності Варшавської жіночої прогімназії за матеріалами засідань педагогічної ради закладу протягом другого півріччя 1913–14 навчального року.

Джерельною базою слугуватимуть матеріали Державного архіву Черкаської області, зокрема фонду 133 «Черкаська жіноча (колишня Варшавська) гімназія». Предметом безпосереднього вивчення стала справа, що містить протоколи засідань педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії за друге півріччя 1913–1914 навчального року¹. Хронологічні межі документів охоплюють 17 січня — 31 травня 1914 р. Протягом цього часу відбулося сім засідань педагогічної ради закладу, протоколи яких представлені в досліджуваній справі. Мова оригіналів документів російська. Студювання ділового матеріалу конкретного освітнього закладу створює передумови для належного вивчення предметного поля, забезпечує комплексність систематизації емпіричного матеріалу, верифікацію загальних соціальних тенденцій на мікрорівні, відтворення навчально-виховних реалій в останнє мирне півріччя напередодні Першої світової війни.

Використовуваними методиками опрацювання джерельного матеріалу слугуватимуть мікроісторичні підходи до відбору й аналізу матеріалу. Когнітивною стратегією осмислення досвіду навчально-виховної повсякденності закладу жіночої освіти, реконструкції соціокультурного контексту функціонування педагогічного колективу модерної доби вибрано принципи методології «розуміння» (М. Вебер). З'ясування мотивацій дій голови педагогічної ради Варшавської прогімназії реалізуємо за концепцією «раціонального пояснення» (В. Дрей).

Спеціальним указом від 30 серпня (11 вересня) 1864 р. у Царстві Польському визначено створення російської гімназії та жіночої прогімназії і початкового училища у Варшаві (О русской гимназии и состоящей при ней женской прогимназии, 1867. С. 95). Російська імперська влада прагнула якісно поліпшити розвиток російськомовної школи в регіоні, зважаючи на січневое повстання 1863 р. Після придушення повстання імперська політика ідентифікації підданих як лояльних / нелояльних, придатних / непридатних русифікації визначила освітню політику в губерніях колишньої Речі Посполитої. Найбільшу підозру в урядовцях викликала жінка-полька — хранителька духу польської нації, невіддільна асиміляції (Мастяница О., 2012. С. 74). Саме тому у фокусі

спеціальної урядової уваги в регіоні опинилася жіноча середня освіта.

Створення та діяльність російської жіночої гімназії і прогімназії відбувалися коштом державної скарбниці. Окрім того, за потреби попечитель закладу міг подавати клопотання про потреби російськомовного шкільництва безпосередньо наміснику. Щодо нормативно-правових засад функціонування окреслених закладів, то на них поширили дію «Положення про жіночі гімназії і прогімназії» 1870 р.

Варшавська жіноча прогімназія урочисто розпочала роботу 19 лютого (3 березня) 1866 р. Заклад діяв у двоповерховому кам'яному будинку з 23 кімнат, конфіскованому імперською владою у монастиря Сакраменток, за адресою м. Варшава, вул. Стара, 6.² Початково прогімназія функціонувала в складі трьох класів. З 1882 р. заклад став повнокомплектним — чотири основних і підготовчий класи.

Вивчення діяльності педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії протягом другого півріччя 1913–14 навчального року здійснюємо за проблемно-хронологічним принципом обговорення питань на засіданнях. Педагогічна рада була колегіальним органом розв'язання навчальних і виховних питань освітнього закладу. До її складу входили всі службовці Варшавської жіночої прогімназії, головою педагогічної ради був завідувач закладу Григорій Гутман.

Як свідчить аналіз, нагальним питанням, розглянутим на першому січневому засіданні 1914 р., стало фінансове. Педагогічна рада заслухала і схвалила оплату відповідних рахунків поточних витрат, а також затвердила звіт щодо грошових надходжень закладу за перше півріччя 1913–1914 навчального року. Дохідну статтю кошторису прогімназії сформували 5 825 руб. плати за навчання. Вартість навчання у Варшавській жіночій прогімназії дорівнювала 50 руб. на рік, яку вносили по півріччях. Учениці іудейської конфесії додатково оплачували вивчення Закону Мойсеєва (2 руб)³. Несплата за навчання дівчат у прогімназії була підставою для виключення останніх зі складу учениць закладу.

Як свідчить аналіз протоколів педагогічної ради, бюджет Варшавської жіночої прогімназії передбачав два основних джерела фінансування: видатки із державної скарбниці і надходження від сплати за навчання (спеціальні кошти). За рахунок винятково спеціальних коштів у прогімназії функціонувало підготовче відділення, IV-A і IV-B

¹ Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО). Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Протоколи засідань педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії за друге півріччя 1913–14 навчального року. 32 арк.

² ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 1. Циркулярні розпорядження Варшавського навчального округу. Арк.1, арк. 60; ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 43. Листування з попечителем Варшавського навчального округу про евакуацію Варшавської жіночої гімназії до м. Черкаси. Арк. 45.

³ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 2.

класи. Вони були найбільш чисельними за контингентом — до 120 осіб загалом. Їх щорічне утримання обраховували в 7 500 руб. Фінансову дотацію прогімназія отримувала тільки від магістрату Варшави в розмірі 900 руб. із цільовим призначенням на утримання IV класу. Решту становили надходження від оплати. Підсумком такого самокупного функціонування окреслених трьох класів стало перевищення витратних статей кошторису над доходами на 900 руб. Оптимальним варіантом покриття системного дефіциту кошторису закладу адміністрація визнала збільшення розміру оплати освітніх послуг з 50 руб. до 60 руб. на рік (за винятком підготовчого класу), про що інформувала попечителя Варшавської навчальної дирекції. Важливість фінансового складника для нормального функціонування закладу середньої жіночої освіти доводить оперативність відомчого рішення з цього питання. Уже на травневому засіданні головуєчий поінформував членів педагогічної ради про отримання дозволу Міністерства народної освіти встановити оплату за навчання у Варшавській жіночій прогімназії в 60 руб з 1914–1915 навчального року з учениці.⁴

Принагідно нами встановлено загальну чисельність учениць закладу, яка на 1914 р. становила 253 особи, з них 205 — учениці I–IV класів, 48 — підготовчого класу.⁵ Прикметно, що єврейки становили 46,8 % загального числа учениць.

Не менш важливим і пов'язаним з фінансовим аспектом роботи педагогічної ради було питання соціальної підтримки учениць Варшавської жіночої прогімназії. Так, на засіданні педагогічної ради закладу 13 лютого 1914 року розглянуто прохання батьків учениць щодо звільнення від оплати за навчання у поточному семестрі через малозаможність. За законодавством освітній заклад міг клопотати про звільнення учениць від оплати за навчання у кількості 10 % учнівського контингенту. Відповідно головуєчий поінформував присутніх про правові підстави для визначення кандидатур 20 учениць, які за навчально-виховними показниками підлягали рекомендації на фінансову підтримку.⁶ Усталеними в освітній практиці критеріями підтримки соціально вразливих категорій гімназисток були відмінна успішність і зразкова поведінка.

Водночас вивчення персоналій учениць, рекомендованих до списку звільнених від оплати за навчання, дає підстави виокремити додаткові соціальні критерії, якими послуговувалися члени педагогічної ради й адміністрація закладу. Зокрема, кандидатури двох дівчат — Марії Пікульської, учениці III класу, і Тамари Михиної, учениці IV-А класу, — включені до списку на

основі складних сімейних обставин (сирітство, низькі доходи) попри наявні негативні оцінки. Додатковим чинником для підтримки зазначених дівочих кандидатур стало їхнє православне віросповідання. Нагадаємо, що Варшавська жіноча прогімназія була урядовим навчальним закладом.

Щодо проблем із навчальною результативністю кандидаток, то в М. Пікульської зафіксовано незадовільний бал (2) із малювання за II чверть 1913–1914 навчального року. Причиною неуспішності з предмета була короткозорість учениці, через яку вона, попри пильність і старанність, відстала у навчальній роботі. Учениця випускного класу Т. Михина мала незадовільний бал (2) з малювання в I–II чвертях. Характеризуючи гімназистку, відзначили, що, попри відсутність здібностей до малювання, завдяки своїй працелюбності й старанності вона в III чверті надолужила навчальну програму і досягнула задовільних успіхів з предмета. Обоє учениць характеризувала незмінно добра поведінка в освітньому закладі.

У протоколі конкретизовано також сімейні обставини кандидаток на соціальну допомогу від прогімназії. Зокрема, учениця М. Пікульська була кругла сирота. Жила і навчалася дівчинка за кошти старшого брата, який став головою рано осиротілої родини з чотирьох осіб. Дохід сім'ї становила його заробітна плата, той служив телеграфістом й отримував платню 525 руб. на рік. Коштом брата-годувальника окрім Марії здобували освіту в навчальних закладах ще двоє нащадків Пікульських. Т. Михина виховувалася в неповній сім'ї, яку залишив батько, і годувальницею дітей стала матір. Критичність фінансової ситуації родини Михиних, де матір отримувала вкрай мізерну платню — до 6 руб. на місяць, підтверджувало проживання останньої з сином-учнем у безкоштовному помешканні від Російського благодійного товариства. Водночас донька Тамара, учениця випускного класу, вимушено проживала окремо від родини — у притулку. Зважаючи на вищевикладене, педагогічна рада закладу клопотала про звільнення М. Пікульської та Т. Михиної від оплати за навчання попри зафіксовану четвертну неуспішність із малювання.

Подальше вивчення вищезазначеного протоколу засідання виявило випадок понаднормової рекомендації до несплати за друге навчальне півріччя. Йшлося про ученицю III класу Ванду Кароліну Піотровську, підставою чого зазначені героїчні заслуги її діда — учасника оборони Севастополя⁷. Переконані, щодо неї спрацював політичний чинник підтримки відданих імперії родин на землях Варшавського генерал-губернаторства.

Не менш значущий напрям підтримки соціально вразливих категорій учениць становила

⁴ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 20.

⁵ Там само. Арк. 4.

⁶ Там само.

⁷ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 4 зв.

підмога в оплаті за їхнє навчання у Варшавській жіночій прогімназії. За пропозицією голови педагогічної ради на цьому ж засіданні обговорили питання про призначення ученицям закладу субсидії для оплати навчання за друге півріччя 1913–1914 навчального року. Відповідно до кошторису освітнього закладу на 1914 р. така стаття витрат — субсидії малозабезпеченим ученицям — становила 400 руб. на рік, тобто 200 руб. на півріччя. Зважаючи на зразкову поведінку і належну успішність учениць, враховуючи матеріальну незабезпеченість їхніх батьків, педагогічна рада прогімназії ухвалила рішення про призначення фінансової допомоги на поточне (друге) півріччя 1913–1914 навчального року 6 особам. Щодо розміру виділеної допомоги, то 5 ученицям I–III класів виділили по 10 руб., учениці IV-A класу (Гольдштерн Густаві) — 15 руб.⁸.

Водночас у складі учениць Варшавської жіночої прогімназії наявні вихованки з малозабезпечених родин, які потребували допомоги, але не відповідали критерію гарних навчальних результатів. Аналіз представлених на загальне обговорення 10 кандидатур дав можливість деталізувати соціальні характеристики учениць початку XX ст.

Конфесійний склад 10 рекомендованих учениць такий: 40 % становили римо-католики, 30 % — православні, 30 % — іудейки⁹. Отже, серед вихованок, що потребували матеріальної підтримки, репрезентовані основні етнічні групи населення Варшави. Заглиблення в умови життя десяти учениць виявило соціальні чинники малозабезпеченості їхніх родин. Типовими обставинами, що нерідко поєднувалися, були: багатодітність родин (4–8 дітей), притаманна 80 % аналізованих гімназисток; навчання кількох нащадків в освітніх закладах (2–5 дітей) — 80 %; низький рівень доходів годувальника (144–180 руб. на рік) — 30 %¹⁰.

До складних матеріальних умов життя учнівських родин, що привертала увагу педагогів прогімназії, додавалися також серйозні вади здоров'я окремих дівчат. Під час вивчення їхніх персоналій встановлено, що у трьох учениць підтверджено гостре недокрів'я, поєднане з супутніми медичними діагнозами (косоокість, хвороба серця), в однієї — короткозорість. Хворобливий стан гімназисток зумовлював їхню неуспішність з окремих навчальних предметів. Причинами малоуспішності решти учениць визначені пересічні здібності, мала здатність до навчання, нерозвинута пам'ять, що пояснювалося поганими умовами їхнього домашнього побуту.

⁸ Там само. Арк. 6.

⁹ Підраховано на підставі: ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 7.

¹⁰ Там само.

Попри життєві негаразди згадані гімназистки сумлінно відвідували навчальний заклад. Як виняток, тільки в учениці IV-A класу Хаї Марголіс через хворобу зафіксовано значний обсяг пропусків занять у I кварталі. Одуjuanня гімназистки покращило ситуацію з відвідуваністю навчального закладу, але її морально-психологічний стан лишався пригніченим унаслідок тривалої і тяжкої хвороби її матері¹¹. Серед усіх кандидатур Х. Марголіс мала найбільше проблем з навчанням: незадовільний (2) бал з російської мови в I і II кварталі та з історії в I кварталі. Якими мотивами керувалися педагоги жіночої прогімназії Варшави, бажаючи підтримати продовження навчання учениці Х. Марголіс, яка мала три незадовільні четвертні оцінки протягом першого півріччя 1913–1914 навчального року?

Безперечно, в основі добрих намірів педагогів закладу була зразкова поведінка й значна старанність гімназистки, якою характеризувалася Х. Марголіс. Відзначимо уважність учителів щодо душевного стану учениці, розуміння гостроти її внутрішніх переживань. Припускаємо, що протягом навчання в прогімназії Х. Марголіс виявила значний внутрішній потенціал, який надавав адміністрації закладу впевненість у можливостях учениці надолужити пропущені заняття і покращити свою навчальну результативність протягом другого півріччя. Додатковим стимулом для її підтримки, на нашу думку, стало навчання у випускному класі. Адміністрація і педагоги бажали підтримати дівчину на фінальному шляху до здобуття свідоцтва про закінчення навчання у Варшавській жіночій прогімназії, що відкривало перспективи самостійних заробітків випускниці.

Нас цікавить, яким було ставлення до навчальних обов'язків і шкільна поведінка названих 10 учениць. Вивчення матеріалів протоколу дає підстави стверджувати, що всі вони схарактеризовані винятково позитивно. До типової примітки — «зразкова поведінка і вкрай старання» — в окремих учениць підкреслено значущі особисті характеристики, зокрема «охайна», «уважна», «працьовита»¹². Отже, сумлінне ставлення учениць до виконання своїх навчальних обов'язків, поведінкових правил і дисциплінарних вимог прогімназії було переконливою мотивацією для адміністрації закладу щодо підтримки їхніх кандидатур на виділення фінансової допомоги з оплати навчання.

Аналіз протоколів педагогічної ради переконує, що педагоги прогімназії ретельно вивчали персоналії учениць, які належали до соціально вразливих категорій і потребували підтримки. Наставники підготовчого відділення,

¹¹ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 7 зв.

¹² Там само. Арк. 7–7 зв.

вчителі-предметники, наглядачка й класні дами уважно вивчали природні здібності дівчат, їхні здатності до навчання, особистісні властивості, психоемоційний стан, індивідуальні характеристики, що сукупно формувало навчально-поведінкову характеристику учениці прогімназії. Невід'ємним складником виховного процесу закладу був контроль поведінки гімназисток і в позаурочний час, а також детальне ознайомлення із сімейно-побутовими обставинами їхнього життя.

На наступному засіданні педагогічної ради прогімназії 3 березня 1914 р. завідувач поінформував присутніх про затвердження Варшавською навчальною дирекцією протоколу зі сформованими рекомендаціями щодо соціальної підтримки і субсидій ученицям у сплаті навчання.¹³ Утім, як виявив подальший аналіз матеріалів березневого зібрання, питання своєчасності сплати за навчання для окремих батьків лишалося проблемним. Було ухвалено пропозицію завідувача щодо виключення 9 учениць через несплату за навчання¹⁴. Вжитий адміністративний захід виявився досить дієвим. Батьки, які не хотіли, щоб їхні доньки втратили шанс скінчити прогімназію і отримати свідоцтво про здобуту освіту, вишукували можливості оплати.

Встановленим нами казусом є розгляд уже за місяць на черговому засіданні 15 квітня 1914 р. педагогічною радою жіночої прогімназії звернення одного з батьків виключених учениць, надісланого до канцелярії попечителя Варшавського навчального округу. Родителем-прохачем виявився службовець емеритальної комісії Варшавського генерал-губернаторства Стефан Левандовський, донька якого Генріха, учениця I класу, була відрхована за несплату навчання¹⁵. У листі на ім'я попечителя округу С. Левандовський наполегливо клопотав про призначення йому грошової допомоги для оплати навчання доньки. Виклад складних матеріальних обставин батька переконав попечителя Варшавського навчального округу, який листом рекомендував адміністрації освітнього закладу зважити на прохання С. Левандовського. З усім вищезазначеним завідувач прогімназії Г. Гутман ознайомив членів педагогічної ради. Остання ухвалила рішення, враховуючи зразкову поведінку і задовільну успішність учениці I класу Г. Левандовської, клопотати про призначення їй фінансової допомоги на оплату навчання з кошторису навчального округу.

Також на аналізованому квітневому засіданні за пропозицією головуючого педагогічна рада ухвалила рішення про поновлення в лавах

учениць прогімназії Г. Левандовської, Р. Фрідман, Е. Фріш на підставі сплати за навчання¹⁶. Отже, практика функціонування Варшавської прогімназії свідчить, що у реаліях 1914 р. «соціальне обличчя» жіночих закладів було далеким від елітарності середини XIX ст. (Драч О. О., 2020. С. 315).

Важливим складником засідань педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії було обговорення навчально-виховних проблем.

Наголосимо, що прогресивна педагогіка початку XX ст. завдання виховання й освіченості пов'язувала з формуванням духовно розвинутого й вільного індивіда, здатного до культурної творчості та соціально активної життєдіяльності, відповідального за свої вчинки перед суспільством (Сиземская И. Н., Новикова Л. И., 2004. С. 133). Такі виховні орієнтири поширювалися на обидві статі.

Складником педагогічного процесу Варшавської жіночої прогімназії були культурні заходи. Відзначимо літературний вечір для учениць прогімназії, на влаштування якого за пропозицією завідувача асигнували 30 руб. зі спеціальних коштів закладу¹⁷. Культурні рамки шкільної навчальної програми з пріоритетним концептом російської громадянськості підкріплювали відзначенням свят і ювілеїв загальнодержавного значення, скерованих на формування в учениць імперського патріотизму й відданості суспільним обов'язкам. Приміром, з ініціативи Варшавського генерал-губернатора заходи святкування півстолітнього ювілею селянської реформи в Привіслянському краї¹⁸ розпочалися 15 лютого 1914 р. зі звільнення від занять учнів усіх середніх і нижчих урядових навчальних закладів округу для їхньої безпосередньої участі в урочистих дійствах¹⁹. Поглибити розуміння ученицями суспільної значущості події та ролі царя-визволителя мало ознайомлення зі змістом спеціально видрукованої брошури, 10 примірників якої було надіслано до закладу з канцелярії генерал-губернатора.

Моральне виховання в жіночих навчальних закладах ґрунтувалося на православній вірі, підтримуваній державою в Російській імперії. Утім, у Варшавській прогімназії, зважаючи на значний контингент учениць католицької та іудейської конфесій, докладали зусиль для забезпечення сумлінного виконання іноконфесійними вихованками своїх релігійних

¹⁶ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 15.

¹⁷ Там само. Арк. 2.

¹⁸ Неофіційна назва земель Королівства Польського (Царство Польське рос.) у складі Російської імперії. Із втратою в 1874 р. автономії — Варшавське генерал-губернаторство.

¹⁹ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 3.

¹³ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 11.

¹⁴ Там само. Арк. 13 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 14 зв.

обов'язків. Міністерство народної освіти рекомендувало організацію реколекцій і говіння учениць-християнок (католичок і православних) під час Великого посту зі звільненням від їхніх навчальних занять відповідно до місцевих обставин, наголошуючи на оптимальності використання навчального часу²⁰.

До компетенції педагогічної ради входило нормативне регулювання поведінки вихованок і призначення дисциплінарних стягнень. Матеріали засідання педради 3 березня 1914 р. містять важливу інформацію щодо обговорення питання поведінки учениць Варшавської прогімназії за III чверть 1913–1914 навчального року. Зафіксованими провинностями 14 учениць підготовчого, I і II класів, що зумовили зниження до «4» їхнього балу за поведінку, стали: обман; нестаранність у навчанні; неспокійне поводження в класі; неодноразові запізнення; зухвалість; неспокій на заняттях і пустощі; недбайливість у виконанні учнівських обов'язків; самовільна корекція оцінки; запізнення і невиконання учнівських обов'язків. Окрім того, на засіданні схвалили рішення оголосити 9 ученицям I–IV класів сувору догану від імені педагогічної ради закладу. Підставою для окресленого дисциплінарного заходу стали проступки гімназисток: нестаранність у навчанні, неспокійне поводження, запізнення, невиконання учнівських обов'язків, неодноразові запізнення, обман. Вважаємо, що оголошення догани застосували до учениць, які часто-густо бували винні.

Жорсткі дисциплінарні приписи початку XX ст. регулювали поведінку не лише учениць, вони діяли і щодо педагогічного персоналу. Зокрема, на січневому засіданні членів педагогічної ради ознайомили з циркуляром попечителя округу, що нагадав про неправомочність класних дам протягом навчального року відлучатися зі служби без дозволу начальника дирекції; у канікулярний період свою відсутність вони були зобов'язані узгоджувати з адміністрацією закладу.²¹

Значущим елементом функціонування освітнього закладу становила бібліотека, що складалася з фундаментальної та учнівської збірок. Загальні рекомендації щодо нових надходжень, придбання літератури і навчальних матеріалів циркулярно надавало Міністерство народної освіти. Утім, як свідчить аналіз протоколів засідань, визначення річної підписки необхідних періодичних видань для фундаментальної та учнівської бібліотек перебувало в компетенції педагогічної ради прогімназії. Зокрема, на січневому засіданні завідувач закладу поінформував присутніх про дозвіл попечителя округу виписати

на поточний рік визначені ними видання, окрім журналу «Навколо світу»²².

Протоколи засідань педагогічної ради містять інформацію про стан фондів фундаментальної та учнівської бібліотек, про що доповіла ревізійна комісія зі службовців прогімназії. Зокрема, на 1914 р. кількість видань фундаментальної бібліотеки становила 957 назв, загальною вартістю 4315 руб.; учнівської — 2276 назв, вартістю 1588 руб.; збірка посібників та карт — 196 назв, вартістю 495 руб.; збірка посібників із природничої історії — 261 назва, вартістю 291 руб.; збірка інших посібників — 533 назви, вартістю 735 руб. Навчальна література, стан якої вже був неможливий для використання, підлягала вилученню з бібліотеки й списанню. За результатами перевірки повністю непридатними визнали 28 одиниць, серед яких 19 книг учнівської бібліотеки, 4 — фундаментальної, 5 географічних карт.²³

В оновленні книгозбірні навчально-методичною літературою і допоміжними керівництвами керувалися передусім дидактичними принципами відбору видань. Запротокольованими критеріями навчальних посібників визначено: системність і комплексність викладу матеріалу, наочність і доступність для дитячого сприйняття, методична доцільність, цікавий зовнішній вигляд тощо. Приміром, застарілу хрестоматію з російської мови для I і II класів В. Соколова «Рідна мова» замінили більш сучасною «Наш світ», підготовленою викладачами Москви.²⁴

Метою функціонування жіночої прогімназії було надання ученицям загальноосвітньої підготовки, навчальний план якої включав обов'язкові та необов'язкові предмети. Обов'язковими до вивчення були: Закон Божий, російська мова, арифметика й основи геометрії, географія світу і Росії, історія, основи природознавства і фізики з елементами домашнього господарства і гігієни, каліграфія, рукоділля, гімнастика; необов'язковими — французька і німецька мови, малювання, музика, співи, танці (Родевич М. В., 1884. С. 31–33). Особливість Варшавської прогімназії становило вивчення польської мови й словесності, а також часткове використання матеріалів з історії та географії Польщі. Початково російською мовою викладали лише історію та географію Росії, утім, згодом на російську перевели всі навчальні предмети.

Педагогічна рада прогімназії контролювала якість викладання предметів навчального плану, показники поточної і підсумкової успішності учениць, загальну результативність із дисциплін, організаційні питання навчально-виховного процесу закладу. Так, на засіданні

²⁰ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 19–20.

²¹ Там само. Арк. 1.

²² Там само.

²³ Там само. Арк. 10.

²⁴ Там само. Арк. 17.

3 березня 1914 р. присутні слухали представлений викладач(к)ами розподіл навчального матеріалу на друге півріччя, також затвердили звіт про виконання навчальної програми за III чверть 1913–14 навчального року. Важливим складником засідання став аналіз успішності й четвертих оцінок гімназисток, зокрема, присутні звернули пріоритетну увагу на частку двієчників по класах і навчальних дисциплінах. Виявилося, що за III чверть 1913–14 навчального року значний відсоток незадовільних («2») оцінок учениці отримали з таких предметів: у підготовчому класі — з російської мови (33,3 %) та арифметики (31,3 %), у I класі — з польської мови (26,3 %) та географії (24,5 %), у II класі — з німецької мови (34,2 %) та географії (32,5 %), у III класі — з арифметики (31,1 %) та географії (29,8 %), у IV-A і IV-B класі — з арифметики (36,4 % і 37,1 %).²⁵ Отже, найбільш проблемними для опанування навчальними предметами для гімназисток виявилися арифметика, географія та мови (російська, польська, німецька).

Педагогічна рада, фіксуєчи у протоколах значну питому вагу гімназисток із незадовільними балами з навчальних предметів, тільки у виняткових випадках (серйозна хвороба учениці) була поблажливою щодо оголошення річної оцінки. Своім професійним обов'язком педагоги вважали ґрунтовність знань учениць із навчальних предметів, задля чого докладали зусиль. Навчальні вимоги не знижували навіть у ситуації перевищення норми (тобто вона була. — Прим. О. Д., І. І.) кількості незадовільних оцінок з арифметики в III класі за останню чверть, яку завідувач пояснив слабким рівнем знань учениць²⁶.

Суттєві проблеми з навчанням в окремих гімназисток зумовили інформування їхніх батьків, які шукали варіанти виходу із ситуації. Зокрема, виявлено факт відмови батьків від вивчення дочками окремих необов'язкових предметів. У практиці Варшавської жіночої прогімназії за 1914 р. такими стали іноземні мови. Зокрема, на засіданні 12 травня розглянули заяву Станіслави Яворської щодо звільнення дочки Яніни, учениці II класу, від опанування німецької мови; Чеботарьова щодо дочки Зінаїди, учениці III класу, — від французької мови; Гольдфайля щодо дочки Дори, учениці I класу, — від польської мови.²⁷ Причиною відмови батьків від вивчення доньками іноземних мов стала вкрай низька успішність останніх і наявність навчальних боргів із кількох предметів.

Питання результативності навчальної роботи гімназисток за 1913–1914 навчальний

рік педагогічна рада розглянула на засіданні 12 травня і ухвалила рішення про підсумкове річне оцінювання на підставі балів, отриманих ученицями протягом року. Проаналізуємо визначену нами річну навчальну успішність вихованок прогімназії, на основі якої ухвалювали рішення щодо подальшої освітньої траєкторії учениць (допущення до випускних іспитів, переведення до наступного класу, призначення перескладання чи залишення на другий рік).

Задовільні результати навчання протягом року продемонстрували 60,4 % учениць I класу, що стало підставою до їхнього переведення до II класу. Решта учениць I класу мала проблеми з виконанням навчальної програми, зокрема, 33,3 % — незадовільні оцінки з предмет(а)ів; 6,2 % — залишилися на другий рік. Відповідно 52,5 % учениць II класу виявили задовільні результати, решта мала проблеми з навчанням: 30 % — незадовільні оцінки з предмет(а)ів; 17,5 % — залишилися на другий рік. Відповідно 46,7 % учениць III класу виявили задовільні результати, решта мала проблеми з навчанням: 28,9 % — незадовільні оцінки з предмет(а)ів; 24,4 % — залишилася на другий рік. Відповідно 67,2 % учениць IV-A і IV-B класів виявили задовільні результати, тобто успішно витримали випускні іспити і отримали свідоцтво про закінчення курсу Варшавської жіночої прогімназії. Решта учениць випускного класу мала проблеми з навчанням: 23,9 % — незадовільні оцінки з предмет(а)ів; 5,9 % — залишилися на другий рік.²⁸

Як висновок, враховуючи стверджуваний дослідниками взаємозв'язок наукового знання, системи освіти, трансльованих навчальною літературою інтелектуальних конструктів у процесі формування загальнодержавної ідентичності (Репина Л. П., 2017. С. 16), маємо підсумувати роботу педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії за 1914 р.

Розглядаючи освіту як дієвий засіб підготовки лояльних підданих, імперська адміністрація для приборкання бунтівної Польщі вдалася з 1864 р. до розширення російської просвітницької місії на жіночу частину населення регіону. Реалізацію нової освітньої політики мала забезпечити російська жіноча гімназія і прогімназія у м. Варшава. Жіноча прогімназія для учениць стає символом нового культурного середовища, де результатом проходження формальних та неформальних випробувань було формування особистої ідентичності вихованок, значний духовний розвиток, засвоєння цінностей громадянськості та здобуття ґрунтовних знань.

Завдання модернізаційних реформ 1860–1870-х років — «розширити свідомість» та «виховати гідних громадян» — на межі століть

²⁵ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 12.

²⁶ Там само. Арк. 28.

²⁷ Там само. Арк. 21 зв, 23 зв.

²⁸ Підраховано на підставі: Там само. Арк. 23–26 зв.

доповнила громадська діяльність з «демократизації знання», «зрівняння соціальних класів», «руйнування бар'єрів між людьми». Безпосереднім наслідком вагомої демократизації учнівського контингенту Варшавської жіночої прогімназії стала доступність середньої освіти для пересічних міських родин. Утім, діяльність педагогічної ради закладу виявила комплекс пов'язаних із цим проблем. З одного боку, серед учениць було чимало представниць малозабезпечених родин, які не могли вчасно і в повному обсязі сплачувати

за навчання. Питання соціальної допомоги малозаможним гімназисткам стало предметом постійної уваги і заходів адміністрації. З іншого боку, учениці з ремісничо-міщанського середовища (нижчих верств) не могли належно виконувати серйозні вимоги навчальної програми, мали низьку успішність і неналежну поведінку. Становище окремих гімназисток ускладнювалось поганим здоров'ям і хворобливим станом, почасти зумовленими неналежними соціальними умовами життя.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Володько А. В. Вклад імператриці Марии Александровны в развитие женского образования в России: открытые всесословные гимназии. *Диалог со временем*. 2021. № 76. С. 399–408.
- Драч О. «У житті поки “щастить”»: освітня траєкторія пересічної киянки модерної доби за автобіографією». *Київські історичні студії*. 2020. № 2 (11). С. 29–37. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.2.4>
- Драч О. О. Соціальний вимір жіночої освіти (кінець XIX — початок XX ст.): аспект доступності. *Człowiek, etnos, naród w historii świata — procesy państwowotwórcze na obszarze europejskim (od starożytności po współczesność)* / red. I. Sribniak. Warszawa-Paryż, 2020. С. 313–325.
- Драч О. О., Котиченко А. А. Жіноча середня освіта провінційного міста: осмислення практики функціонування гімназій Черкас (кінець XIX — початок XX ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2013. Вип. № 9 (262). С. 94–99.
- Мастяница О. Женщина между сословной и этнической идентичностью (на примере женского образования в Северо-Западном крае в 1830–1860-е годы). *Ab Imperio*. 2012. № 3. С. 49–77.
- Милько В. І. Гімназії українських міст у період модернізації Російської імперії (кінець XIX — початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2017. Вип. 26. С. 195–209.
- О русской гимназии и состоящей при ней женской прогимназии и начальном училище в Варшаве: именной указ от 30 августа (11 сентября) 1864 г. *Сборник правительственных распоряжений по Учредительному Комитету в Царстве Польском*. Варшава: Тип. Управления Варшавского жан-дармского округа, 1867. Т. 1. С. 95–103.
- Родевич М. В. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями. Санкт-Петербург: Тип. д-ра М. А. Хана, 1884. 326 с.
- Репина Л. П. Память и знание о событиях прошлого в историческом сознании и нарративах идентичности. *Событие в истории, памяти и нарративах идентичности* / под. ред. Л. П. Репиной. Москва, 2017. С. 9–18.
- Сиземская И. Н., Новикова Л. И. Идеи воспитания в русской философии XIX — начало XX века. Москва: РОССПЭН, 2004. 271 с.
- Сирцова О. М. Класична середня освіта у Запоріжжі на рубежі XIX–XX ст. та початку XXI ст.: порівняльний аналіз. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. Вип. 52, т. 2. С. 135–143. DOI: <https://doi.org/10.26661/swfh-2019-52-047>
- Тронько Т. Діяльність в Україні жіночих гімназій Відомства установ імператриці Марії (друга половина XIX століття). *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 290–297.
- Drach O. “Efforts and Labour Defeat All Resistance”: Autobiographies of Jewish Girl Students of the Early 20th Century about the Path to Higher Medical Education in the Russian Empire. *Journal of Modern Jewish Studies*. 2022. № 2 (24). pp. 1–21. <https://doi.org/10.1080/14725886.2022.2044727>
- Kornilova I. V., Magsumov T. A., Shakirov R. R. Female Teachers Training in Educational Grades of Women's Gymnasia in Kazan in the Last Third of the XIX – Early XX Centuries. *European Journal of Contemporary Education*. 2016. № 16 (2). pp. 217–228. <https://doi.org/10.13187/ejced.2016.16.217>

REFERENCES

- Volodko, A. (2021). Vklad imperatritsy Marii Alersandrovny v razvitie zhenskogo obrazovaniia v Rossii: otkrytie vsesoslovnyie gimnazii [Empress Maria Alexandrovna's Contribution to the Development of Female Education in Russia: Women's all-estate open gymnasiums]. *Dialog so vremenem*, 76, 399–408 [in Russian].
- Drach, O. (2020). «U zhytty poky 'shchastyt': osvitiia traiektoriia peresichnoi kytaianky modernoi doby za avtobiohrafieiu» ["Life is still 'lucky': Educational trajectory of the average Kyivan woman in the modern era based on the autobiography"]. *Kyiv Historical Studies*, 2 (11), 29–37 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.2.4>
- Drach, O. (2020). Sotsialnyi vymir zhinochoi osvity (kinets XIX – pochatok XX st.): aspekt dostupnosti. In I. Sribniak (Ed.) *Człowiek, etnos, naród w historii świata – procesy państwowotwórcze na obszarze europejskim* (pp. 313–325) [in Ukrainian].
- Drach, O. (2022). “Efforts and Labour Defeat All Resistance”: Autobiographies of Jewish Girl Students of the Early 20th Century about the Path to Higher Medical Education in the Russian Empire. *Journal of Modern Jewish Studies*, 2(24), 1–21 [in English].
<https://doi.org/10.1080/14725886.2022.2044727>
- Drach O., & Kotychenko A. (2013). Zhinocha serednia osvita provintsiinoho mista: osmyslennia praktyky funkcionuvannia himnazii Cherkas (kinets XIX –pochatok XX st.) [Women Secondary Education in Province: The reflection of Cherkasy town gymnasias' practice (the end of 19th – the beginning of 20th century)]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*, 9 (262), 94–99 [in Ukrainian].
- Mastianitsa, O. (2012). Zhenshchina mezhdru soslovnoi i etnicheskoi identichnostiu (na primere zhenskogo obrazovaniia v Severo-Zapadnom kraie v 1830–1860-ie gody). *Ab Imperio*, 3, 49–77 [in Russian].
- Mylko, V. I. (2017). Himnazii ukrainskykh mist u period modernizatsii Rosiiskoi Imperii (kinets XIX – pochatok XX st.). *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 26, 195 – 209 [in Ukrainian].
- Kornilova, I. V., Magsumov, T. A., & Shakirov, R. R. (2016). Female Teachers Training in Educational Grades of Women's Gymnasia in Kazan in the Last Third of the XIX – Early XX Centuries. *European Journal of Contemporary Education*, 16(2), 217–228 [in English].
<https://doi.org/10.13187/ejced.2016.16.217>
- O russkoi gimnazii i sostoiashchei pri nei zhenskoi progimnazii i nachalnom uchilishche v Varshave: imennoi ukaz ot 30 avgusta (11 sentiabria) 1864 g. (1867). *Sbornik pravitelstvennykh rasporyazhenii po Uchreditelnomu Komitetu v Tsarstve Polskom*, Vol. 7, pp. 95–103, Warsaw [in Russian].
- Repina, L. P. (2017). Pamiat i znaniie o sobytiakh proshlogo v istoricheskom soznanii i narrativakh identichnosti. In L. P. Repina (Ed.), *The Event in History, Memory and Narratives of Identity*, pp. 9–18, Moscow [in Russian].
- Rodevich, M. V. (1884). *Sbornik deistvuiushchikh postanovlenii i rasporyazhenii po zhenskim gimnaziiam i progimnaziiam Ministerstva narodnogo prosveshcheniia s posledovavshimi s 1870 goda izmeneniiami i dopolneniiami*. Saint Petersburg [in Russian].
- Sizemskaiia, I. N., & Novikova, L. I. (2004). *Idei vospitaniia v russkoi filosofii XIX – nachalo XIX veka*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- Syrtsova, O. M. (2019). Klasychna serednia osvita u Zaporizhzhii na rubezhi XIX–XX st. ta pochatku XXI st.: porivnialnyi analiz. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 52 (2), 135–143 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.26661/swfh-2019-52-047>
- Tronko, T. (2014). Diialnist v Ukraini zhinochykh himnazii Vidomstva ustanov imperatrytsi Marii (druha polovyna XIX stolittia). *Siverianskyi litopys*, 6, 290–297 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 10.02.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)